

There are no translations available.

Голобуцький В.О.

*Історик українського козацтва,
фахівець з економічної історії України
м. Київ, Україна*
[Біографія](#)

Козаки на Січі

(глава з книги «Гомін, гомін по діброві»)

Січ - мати,
Великий Луг - батько.
З народної пісні

Року 1593 козаки заснували нову Січ на Базавлуці. Острів Базавлук лежав за якихось 30 кілометрів на південний захід від Томаківки, в тому місці, де в Дніпро вливаються три його праві притоки - річки Чортмлик, Підпільна й Скарбна.

Запорожці насипали на острові високі земляні вали, побудували дерев'яні палісади і все це оточили глибоким ровом. Як тільки замерзав Дніпро, навколо острова прорубували ополонки. Коли вони вкривалися тонкою плівкою льоду, їх засипали снігом. Ворог, який наважувався підійти до острова, неминуче знаходив тут свою смерть.

Вали і палісади з'єднували вартовими вежами. Січ нагадувала грізну фортецю. З бійниць її визирали жерла гармат і дула козацьких самопалів. Посередині укріплення був майдан. Він відігравав велику роль у житті війська. На майдані збиралися козацькі ради, які

розв'язували найважливіші військові справи. Тут же можна було запримітити стовп (біля нього карали злочинців) і великі литаври, - б'ючи в них, скликали козацтво на збори. В різних місцях навколо майдану стояли військова канцелярія, пушкарня, хати старшин, комори, а також кузні і майстерні, де лагодили й виготовляли зброю, робили порох тощо.

Нарешті, навколо майдану стояло кілька десятків низеньких довгастих хат - куренів, збудованих із сплетених з лози щитів, обмазаних глиною і критих очеретом. Тут жили ті козаки, що складали січову залозу, а також новоприбулі до Січі втікачі.

Згодом поблизу Січі виросла невелика слобідка. Тут жили й працювали різні ремісники - кравці, шевці, ковалі, зброярі, а також стояли різні крамниці, шинки, пивниці. В слобідці був і базар, на який приїздили козаки з околиць, купці з України, Росії, Молдавії, Польщі, Криму, Туреччини.

Підступи до Січі охороняли з вартових веж - бекетів, висунутих далеко в степ. Козак, який стояв на вищці, пильно вдивлявся в далечінь. Забачивши ворога, він запалював бочку з смолою або оберемок сухого бадилля, сідав на коня і мчав до сусіднього бекету. Полум'я і стовп диму, що здіймався до самого неба, були знаком загрозової небезпеки. Його передавали від одного бекету до іншого, і скоро всі довідувались про наближення ворога.

На південний захід річище Дніпра помітно розширювалося. Тут починалась так звана Військова Скарбниця. За переказами, в цьому місці запорожці ховали військовий скарб. «Розповідають, - писав Боплан, - що козаки заховали тут у каналах безліч гармат, і ніхто з поляків не знає цього місця, бо вони ніколи не бувають тут, а козаки, з свого боку, тримають це у великій таємниці». У Військовій Скарбниці, у вузьких звивистих протоках, серед густих заростів очерету і чагарника, стояла запорозька флотилія. Скрізь у надійних місцях були розташовані козацькі пікети. «Тут, - писав Боплан, - загинуло чимало турецьких галер... які заблудилися між островами і не могли знайти дороги, тим часом як козаки у своїх човнах стріляли в них з очерету. Відтоді, - додає він, - галери не заходять у Дніпро далі як на 4-5 миль від гирла».

Січ являла собою осередок запорозького козацтва, або товариства. На той час запорозькі простори були мало залюднені. Великих селищ зовсім не було. Козаки здебільшого поселялися хуторами - зимівниками. Такі хутірці були розкидані по всьому Запорожжю. Вони найчастіше розташовувалися на схилах байраків і балок, вкритих густим лісом.

Звичайно, не всі зимівники були однакові. Зимівник заможного козака являв собою добре опоряджене господарство. Біля великої хазяйської хати, зрубленої з товстих дерев'яних колод, стояли невеличкі хатки або землянки для робітників, а далі - стайні, хліви для худоби, комори, льох. Усе обійстя було обгороджене камінням або обкопане глибокою канавою з високим насипом, обсажене колючою терниною. Зимівник заможного козака нагадував маленьке укріплення. Тут же були й великі загороди, або кошари; де тримали худобу зимою, а за ними - стоги сіна. За зимівником простягалися город та баштан, за ними - лани пшениці, ячменю, вівса, проса.

Інший вигляд мав зимівник бідного козака. Найчастіше це була убога, темна й тісна землянка, або куга, як говорили на Запорожжі. Дарма було шукати багатства в такій степовій оселі. Усі її скарби склалися з кількох голів худоби, яку пас сам господар, та клаптика поля або городу.

Заможні козаки не тільки розводили худобу і коней. На дорогах і в передмісті Січі вони держали шинки, пивниці з льодовнями, торгуючи горілкою, медом, брагою. їм же належали заїжджі двори, крамниці з одягом, взуттям, зброєю й іншим товаром. Заможні козаки відправляли великі чумацькі палки з різними товарами, привезеними з України, в Крим і Волощину. А звідти привозили сіль та інші товари. З Запорожжя везли на продаж в українські села й містечка здебільшого сіль і рибу. В далеку й небезпечну путь багатий чумак посилав своїх наймитів.

Особливо великі прибутки запорозьким багатіям давало рибальство. Бідна людина не могла заснувати рибальського промислу. Для цього треба було мати великі гроші. По-перше, дорого коштував невід довжиною майже в півкілометра, а також великі і малі човни. По-друге, для обробки риби, засолу, виварки жиру тощо потрібні були кухви, кадуби, діжки, шаплики, а також запаси солі. Нарешті господар такого промислу наймав цілу ватагу забродників - рибалок.

Умови роботи на промислах були надзвичайно тяжкі. Ранньої весни і пізньої осені треба було по пояс стояти в студеній воді і тягнути щосили довжелезну лямку. Жили забродники тут же в землянках або в очеретяних куренях. Нелегко було після такої роботи зігрітись і обсушитися біля багаття, розкладеного на березі річки. Господар жорстоко експлуатував рибалок. За тяжку, невсипущу працю він давав їм половину улову. Це було дуже вигідно для нього: якщо риба не ловилась, господар нічого не давав забродникам. Та й те, що заробляли рибалки, лишалося в глибоких кишенях господаря: він купував у них за мізерну ціну рибу, вимінював її за харчі та горшку. Працювати на промисли йшли найбідніші, прибиті злиднями козаки.

Такі ж сіромахи працювали у великих зимівниках, поганяли волів у багатих чумаків, громадили сіль на озерах.

Народ з великим співчуттям оспівав невеселу долю запорозької голоти-сіроми. Ось як зображує народна дума зовнішній вигляд сіромахи:

На козаку, бідному нетязі,
Три сіром'язі,
Опанчина рогозоя,
Поясина хмельоя.
На козаку, бідному нетязі, сап'янці -
Видно п'яти і пальці.
Де ступить - босої ноги слід пише.
А ще на козаку, бідному нетязі, шапка-бирка -
Зверху дірка,
Хутро голе, околиці біг має,
Вона дощем покрита,
А вітром на славу козацьку підбита...

Зовсім не такий вигляд мало заможне козацтво. Багатії одягалися в дорогі жупани з червоного і синього сукна або єдвабу, які застібалися аж до самого підборіддя на срібні гудзики, в суконні кунтуші з відкидними рукавами, прикрашені золотими й срібними галунами, в широкі шаровари червоного або синього кольору. Жупан підперезувався шовковим поясом, який кілька разів обмотувався навколо поперека. На голову надівали ясного сукна шапку з довгим верхом, з золотою китичкою на кінці. Внизу шапка була

обшита вузенькою смужкою дорогого хутра. Носили також і високі шапки з хутра з довгим звислим верхом. Взувалися в червоні й жовті сап'янці, підбиті срібними підковами.

Гоголь, безумовно, мав на увазі заможного козака, коли писав у «Загубленій грамоті»: «Гульвіса, по виду знати! Червоні, як жар, штани, ясний, барвистий пояс, при боці шабля і люлька з мідним ланцюжком по самі п'яти - запорожець та й годі!».

Усі козаки, за звичаєм, голили бороди і голови, лишаючи довгі вуса й оселедець, що звисав з маківки на лівий бік голови і часто намотувався на вухо.

Нерозлучною супутницею кожного козака була зброя - ніж, лук або рушниця з кремінним замком, а часто і пістолі, заткнуті за пояс. Кінний козак мав, крім того, шаблю, довгий спис, а також аркан. Дехто був озброєний келепом (бойовим молотом), ощепом (списом із гачком для стягування вершників з коней) тощо. Порох і кулі запорожці носили в порохівницях - шкіряних торбинках або в чересах - патронташах.

Потрапивши після довгої, сповненої різних лихих пригод подорожі на Запорожжя, втікачі йшли до Січі, щоб вступити до козацтва. За звичаєм, вони повинні були з'явитись до ватага запорозького товариства - кошового отамана. Приймали всіх, хто звичайно не викликав підозри. Переважну більшість прибулих становили українські селяни. Але Запорожжя давало притулок усім покривдженим і поневоленим. Тому на Січі можна було зустріти і втікачів інших національностей - передусім росіян, білорусів, волохів. Особливо багато було тут донських козаків. Треба сказати також, що й на Дону було багато запорожців. На початку XVII ст. один донський старшина так розповідав про це: «На Дону є запорожців з тисячу чоловік. І на Запорожжі донських козаків також багато... одні йдуть з Дону на Запорожжя, а інші з Запорожжя на Дон і живуть, де хто схоче. Здавна так повелося, що сходяться і живуть разом в одних куренях».

Кожен, хто вступав до товариства, приписувався до певного куреня. Згодом кількість куренів збільшилася; в XVIII ст. їх було вже тридцять вісім. Звичайно, втікач, прибувши до Січі, шукав своїх земляків - вихідців з його місцевості, а то й родичів і приставав до них.

Тому спочатку курені об'єднували земляків. Про це свідчать і назви куренів: Канівський, Корсунський, Уманський, Переяславський, Полтавський, Батуринський, Іркліївський, Дінський (Донський) тощо.

Говорячи про курені, ми маємо на увазі не приміщення, де проживали козаки з січової залози. Куренями називали також військові одиниці, на які поділялося все запорозьке товариство. Де б козак не жив, він повинен був відбувати всі військові обов'язки від того куреня, до якого приписувався. На курінній сходці козаки обирали курінного отамана. Він користувався великими правами: вписував козаків у курінний компут (список), відряджав на службу, відав курінним майном, був суддею в своєму курені.

Кожен козак повинен був відбувати військову службу на власний кошт: із своєю зброєю, в певних випадках із своїм конем і всім спорядженням, на своїх харчах. Служба проходила в січовій залозі, в залагах інших укріплень, у різних командах, роз'їздах, на флотилії. Зрозуміло, що такі витрати були можливі тільки для тих, хто мав своє господарство. Незаможна і безпритульна сірома, що існувала на заробітки, не могла проходити службу на свій кошт. А заможні козаки, з свого боку, не мали охоти підставляти свої груди під ворожі шаблі і кулі. Ось чому вже скоро після заснування Січі січову залозу почали утримувати на військовий кошт. Тут і скупчувалися всі сіромахи, яким приходив час відбувати «чергу». Отже, січова залоза була справжнім притулком для найбіднішого козацтва. До цього треба додати, що сіромаха, який служив у Січі, мав право і кинути службу, щоб піти на заробітки.

Охочих служити в Січі завжди було багато, і тому багатіям можна було відбувати чергу в місцевих укріпленнях, біля своїх осель.

Вищою владою на Запорозжжі вважалася військова рада. Її скликали для розв'язання найважливіших питань: щоб оголосити війну, прийняти послів, обрати кошову (військову) старшину. Право брати участь у раді мав кожен козак. Але не кожен міг використати це право. Сірома, що працювала на зимівниках і промислах, розкиданих по всьому Запорозжжю, і частина дрібних господарів не мали можливості з'явитися на раду.

Скликаючи на раду, довбиші (військові служителі) били в литаври і казани, а іноді, в надзвичайних випадках, стріляли з гармати. Зібравшись на майдані, козаки ставали в коло. Ті, кому не вистачало місця, виходили на вали, злазили на покрівлі куренів. Аж ось осавул виносив військові клейноди - прапор і бунчук (довге держално з пучком волосся у вигляді кінського хвоста на кінці) і ставив їх посеред кола. Після цього із знаками своєї влади в руках на майдан виходила військова старшина: кошовий отаман ніс булаву, суддя - військову печатку, писар - великий срібний каламар. Старшина ставала під бунчуком, знімала шапки й кланялась товариству на всі чотири боки. Потім кошовий говорив про справу, яку треба було розв'язати, і рада починалася.

Щороку 1 січня відбувалися перевибори старшини. В цьому випадку кошовий отаман, ставши під бунчуком, звертався до козаків зі словами: «Панове молодці! Чи не будете ви цього року, за давнім вашим звичаєм, нових старшин обирати, а старих скидати?». Невдоволене старшиною козацтво кричало: «Покинь, негідний сину, своє кошев'я!» або «Уже наїлися військового хліба, сякі-такі діти, кидайте своє панство!». Якщо старшини не могли відстояти себе, то клали на землю свої шапки і знаки, дякували за довір'я, яким козацтво вша-нувало їх раніше, і виходили з кола. Ті, кого обирали, за звичаєм, двічі відмовлялися від знаків влади і приймали їх тільки після третього запрошення. Церемонія виборів кошового закінчувалася тим, що старі козаки, взявши з-під ніг жменю землі, клали її на голову новообраного. Це був символічний знак. Обранець мусив пам'ятати, що він - не більше як слуга товариства; останнє настановляє його своїм володарем, але й може перетворити на прах.

Незважаючи на всю свою урочистість, військові ради не мали великого значення в житті війська. Усі найважливіші питання обговорювались і розв'язувались заздалегідь на старшинських сходках. У таких сходках брали участь не тільки військова старшина і курінні отамани, а також усі ті, хто раніше займав старшинські посади, і, нарешті, «старі» і «значні» козаки, тобто взагалі багаті і впливові люди. Щоб примусити товариство схвалити рішення, яке суперечило його інтересам, старшина йшла на все. Козаків умовляли, піддурювали різними обіцянками, вдавалися до підкупів. Ще задовго до ради старшинські посіпаки готували, так би мовити, ґрунт: пускали різні чутки, намовляли козаків, частуючи їх у шинках горілкою і медом.

Часто ради перетворювались на справжні бійки. Невдоволене козацтво кидалось бити старшин і виганяти їх із кола. Коли ж яка ухвала приймалася, козаки підкида-ли догори свої шапки.

Старшина обстоювала інтереси заможного козацтва. Спираючись на нього, вона зловживала своєю владою, чинила бідності різні утиски: забирала найкращі військові угіддя, привласнювала військові прибутки, несправедливо судила козаків. Ось чому на Запорозжжі завжди точилась гостра класова боротьба.

Тяжкі умови життя і повсякденна воєнна небезпека виховали у козаків високі моральні і фізичні якості: волелюбність, мужність, самовідданість, стійкість, витривалість. Сучасник, лютий ворог козаків, ксьондз Окоцький писав: «Хоч серед козацтва нема ні князів, ні сенаторів, ні воевод... натомість є такі люди, що коли б не заважали тому видані проти плебеїв закони, між ними знайшлися б рівні своєю хоробрістю Цінціннату... або Фемістоклу¹». Інший сучасник, Боплан, зазначає: «Козаки кмітливі і проникливі, винахідливі і щедрі, не побиваються за великим багатством, але над усе ставлять свободу, без якої життя для них неможливе». За Бопланом, козаки - «всі високі на зріст, відзначаються силою і здоров'ям»; вони «дуже рідко вмирають від хвороб, хіба тільки у великих літах; більшість конає на полі битви». Козаки легко зносили голод і спрагу, спеку і лютий мороз. Вони могли довго перебувати під водою, тримаючи в роті порожню очеретину.

У поході козаки задовольнялися одними сухарями і соломахою - варивом з борошна або пшона. Споживання в поході спиртних напоїв вважалося за великий злочин. Боплан писав: «Козаки відзначаються великою тверезістю під час походів... коли ж стрінеється між них п'яний, старшина наказує (йдеться про морські походи) викинути його за борт».

Відвага і безстрашність запорозьких козаків викликали подив і повагу навіть у ворогів. Турецький літописець Наїма (XVII ст.) писав про запорожців: «Можна впевнено сказати, що неможливо знайти на цій землі сміливіших людей, які так мало дбали б про своє життя і так мало боялися смерті».

В одвічній боротьбі з ворогами запорожці створили високе воєнне мистецтво. Вирушаючи в похід, вони брали з собою сокири, заступи, мотузки, ланцюги - все, що було потрібне для оборони в полі. Їхні польові укріплення здобули собі велику славу.

Звичайним укріпленням були шанці (окопи) з високими земляними валами. Коли обставини не дозволяли копати шанці, козаки будували табір з возів. У такому разі перекидали вози і міцно зв'язували їх або сковували ланцюгами, висунувши голоблі в бік ворога - на зразок рогатин. За тривалої облоги вози засипали землею. Такий табір був неприступним. Боплан пише, що, як він сам бачив, під захистом такого табору сотня козаків могла відбитись од тисячі поляків і ще більшої кількості татар. Коли б, писав Боплан, козаки мали й таку кінноту, як піхоту, вони були б непереможними.

На війні запорожці відзначалися неабиякою винахідливістю. Різним витівкам і воєнним хитрощам не було кінця. Удаючи, наприклад, втечу з табору, вони чекали, поки ворог кинеться грабувати навмисно залишене ними майно, і потім несподівано нападали на нього. Часто навколо табору робили різні тайники і «вовчі ями», в дно яких вбивали палі з повернутими вгору гострими кінцями. Іноді, щоб дезорієнтувати ворога, козаки переодягались у його одіж. Окольський, оглядаючи козацький табір під Солоницею 1638 року, після укладення миру, писав про те враження, яке справив на нього воєнний хист козаків. «Зверніть увагу на те, - писав він, - яка велика різниця між воїном, що від плуга й сохи береться за меч (йдеться про козаків. - В.Г.), і тим, хто ніколи не займався фізичною працею (йдеться про шляхту. - В.Г.); перші не тільки не знесилюються від роботи, а навпаки, від тяжкої праці стають здатними до ще важчої, тоді як останні зараз же знемагають».

Великий бойовий досвід запорозького козацтва для народних мас України був тим джерелом, з якого вони черпали високі зразки військового мистецтва. Це мистецтво широко використовувалося народом у запеклій боротьбі з поневолювачами.

Запорозькі козаки зробили великий внесок і в інші галузі культури українського народу. Їм належать видатні зразки художнього слова і музичної творчості. Запорозькі думи і пісні сповнені почуття безмежної любові до народу і ненависті до його гнобителів, до всіх тих, хто експлуатував народ і зневажав його гідність. Багатіям вони протиставляють представників пригноблених верств, відважних і мужніх народних месників. Говорячи про це, не можна не згадати відому думу про Хвеська Ганжу Андибера. Ось її зміст. Козак-сіромаха прибуває з Запорожжя до Черкас. Обірваний і втомлений, він заходить до шинку. Тут сидять за столом і п'ють дорогі меди три дуки-срібляники - Гаврило Довгополенко переяславський, Війтенко ніжинський і Золотаренко чернігівський. Побачивши бідного козака, вони наказують шинкарці принести їм ще солодких напоїв, а його вигнати геть із шинку. Тоді козак відчиняє вікно і кличе на допомогу запорожців. Запорозькі прибігають і чинять розправу над дуками.

Тоді ж то козаки, діти, друзі, молодці добре дбали,
Сих дуків-срібляників за лоб брали,
Із-за стола, наче волів, виводжали,
Перед вікнами покладали,
У три березини потягали,
А ще стиха словами промовляли:
«Гей, дуки, кажуть, ви, дуки!
За вами всі луги і луки,-
Ніде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти!».

І інші думи присвячені тяжкій долі невільників. Вони сіяли ненависть до турецько-татарських загарбників, прищеплювали любов до свого народу і краю. В одній із таких дум розповідається, як нещасні невільники в страшних муках Угору руки підіймали,
Кайданами забряжчали...
Кайдани залізом ноги повривали.
Сирая сириця до жовтої кості
Тіло козацьке проїдала...

Але ніякі благання невільників не можуть зворушити жорстоких мучителів. Турецький паша наказує яничарам ще тугіше зв'язати їх, а непокірних убити. Яничари виконують наказ. Вони
Із ряду до ряду заходили.
По тричі в одному місці бідного невільника затинали,
Тіло козацьке біля жовтої кості оббивали,
Кров християнську неповинну проливали.

В думі про славного отамана Самійла Кішку оспівується героїчна боротьба козаків з турецькими поневолювачами. Визволення невільників вважається тут за найблагородніший подвиг. Забачивши на морі турецьку галеру, Кішка наказує козакам стати до бою, винищити турків і визволити бранців. Звертаючись до запорожців, він каже:
Хоч по дві гармати набивайте,

Тую галеру з грізної гармати привітайте.
Гостинця їй дайте:
Як турки-яничари, то у пень рубайте,
Як бідний невільник, то помочі дайте.

Серед улюблених пісень на Запорозжжі можна назвати також думу про козака Супруна:
Ой не знав козак, ой не знав Супрун,
Як слави зажити;
Зібрав військо, славне запорозьке
Й пішов орду бити.
Ой у суботоньку рано-пораненьку
Супрун із ордою стявся;
А в неділеньку, в обідню годиноньку.
Сам він в неволю попався.
«Ой ти козаче, козаче Супруне,
Де ж твої преславнії рушніці?».
«Гей, мої рушніці в хана у світлиці,
Сам я, молодий, в темниці».
«Ой ти козаче, козаче Супруне,
Де ж твої та воронії коні?» .
«Мої коні в хана на припоні»,
Сам я, молодий, в неволі».

Туга за рідним краєм сповнює серце Супруна, і він звертається до варти зі словами:
«Ой виведіть або винесіть
Мене на Савур-могилу, -
Ой нехай я стану, стану подивлюся
На свою Україну.
А з тої могили видно всі країни,
Сизокрил орел літає,
Стоїть військо, славне запорозьке.
Як мак, процвітає.

Вояки, що повсякчас дивилися у вічі смерті, не дуже-то дбали і про бога та його служителів. Окольський, добре знаючи козаків, писав: «Одне тільки у них було завжди неладне і небезпечне, а саме те, що вони не допускають до війська своїх священників і тому мало думають про бога, а... покладаються тільки на свою силу».

Уявлення про те, як ставились запорожці до релігії і духовенства, дає, між іншим, таке популярне оповідання. В ньому відбилися байдужість і зневага запорожців до духовенства і церкви:

Славні хлопці запорожці

Вік звікували - попа не видали;

Як забачили та й у полі цапа,

Отаман каже: «Оце, братці, - піп, піп!».

Осаул каже: «Ще й я причащався!».

Славні хлопці запорожці

Вік звікували - попа не видали;

Як забачили та й у полі скирту,

Отаман каже: «Ото, братці, - церква».

Осаул каже: «Я в ній сповідався...».

Я знаю, смерть чека того,

Хто повстає проти гнобителів народу,

Але скажи мені, коли і хто

Без жертв здобув собі свободу?

¹ Цінціннат і Фемістокл - видатні діячі Стародавньої Греції.

.

.

Джерело: Голобуцький. В.О. Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорозьких козаків. - Дніпропетровськ: Січ, 2003. - 207 с.

.

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «У панському ярмі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Поява козацтва»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Запорозька Січ»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Повстання»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Козаки на Січі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Северин Наливайко»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На суші і на морі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Тарас Трясило»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Кодацька фортеця»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Провісник бурі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «За возз'єднання»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На варті»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Бурхливі часи»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Нова Січ»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Гайдамаки»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Епілог»\)](#)

Переведення в електронний вигляд: Бутенко О.П.

На нашому сайті Ви можете дізнатися більше про козацтво:

- [Козацтво](#)
- [Козацька доба](#)

[У разі використання матеріалів цього сайту активне посилання на сайт обов'язкове](#)